

λείαν διακοπὴν τῆς συνεχείας, πλήρη πνευματικὸν θάνατον. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω λοιπὸν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1555 δὲν ἦτο δυνατὴ πλέον ἐκ τῶν ἔνδον ἀναδημιουργία ἐκπαιδευτικῶν στελεχῶν· οὐδὲ ἀναπλήρωσις τῶν φυγαδευθεισῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους. Ἦτοι, ἵνα συνεχίσωμεν τὴν παραβολὴν πρὸς τὰ βιολογικὰ φαινόμενα, δὲν ἀπέμειναν πλέον εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1555, ἀλώβητα πνευματικὰ τινα κύτταρα, πρὸς νέαν ἱστογένεσιν πνευματικῆς ζωῆς. Μόνον ἔξωθεν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναπληρωθῇ ἡ ἀπώλεια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἀνθους τῆς πυραμίδος. Ἐφ' ὅσον δὲ δὲν ἀνεπληροῦτο ἡ ἀπώλεια αὕτη, ὡς ἔλεγεν ὁ Saint Simon¹, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος θὰ εὐρίσκετο ἐν μειονεκτικωτάτῃ θέσει ἔναντι τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Τῷ ὄντι πρὸς τὸν γερμανὸν καθηγητὴν Μαρτίνον Crusium ἔγραφε τῷ 1550 Θεοδόσιος ὁ Ζυγομαλᾶς, πρωτονοτάριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, υἱὸς τοῦ ὡς ἄνω σχολάρχου τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς, Ἰωάννου Ζυγομαλᾶ, τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «Ὁρῶ δὲ νῦν μετοικήσαντα πάντα τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τόπων καὶ οἰκήσαντα ἐν ὑμῖν· ἢ τε σοφία καὶ αἱ τῶν μαθημάτων ἐπιστῆμαι· αἱ τέχναι αἱ ἀρισταί, ἢ εὐγένεια, ὁ πλοῦτος, ἢ παιδείαι καὶ ὁ λοιπὸς τῶν χαρίτων χορός»². Καὶ ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος, περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, ἔγραφε πρὸς Ἀρσένιον τὸν Ἀποστόλην· «τὸ βέλτιστον ἡμῖν ἢ πατρὶς ἀπώλετο, ὁμοῦ δὲ ταύτη καὶ τὰ ἀγαθὰ ἔρρει πάντα. Παραλειφθήτω κἂν ἡ παιδεία. Εἰ ξυμβῇ καὶ ταύτην ἐπιτριβῆναι, τί δεῖ πλέον Ἑλληνας ζῆν ἰδιώτας, κορυζῶντας τὴν θῆνα καὶ τεράστιόν τι γεγονότας καὶ τῶν θροεμμάτων αὐτῶν ἦττονας, παρ' οὐδὲν λογιζομένους τῷ κόσμῳ τούτῳ;»³ Ἀλλ' ὁ Κερκυραῖος Ἀντώνιος Ἐπαρχος, ἔχων ὑπ' ὄψει τοῦ τὴν ἐν Κερκύρᾳ κατάστασιν τῶν γραμμάτων δὲν ἤξευρε ὅτι ἡ παιδεία εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα εἶχε σβύσει ἐντελῶς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Ἔρχομαι τώρα, εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον, νὰ ἐξετάσω τὰς συνεπείας τοῦ πνευματικοῦ χάσματος, ὡς αὐταὶ ἐξεδηλώθησαν εἰς ὅλην τὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους. Ἡ σχολικὴ παράδοσις τῶν Βυζαντινῶν, μέχρι τῶν χρόνων τῆς Ἀλώσεως, καὶ ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ καὶ ἐν τῇ κατωτέρᾳ παιδείᾳ, δὲν εἶχεν ἄλλο ὄργανον παιδευτικὸν παρὰ τὴν γραμματικὴν, τὸ λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνας καὶ χριστιανικοὺς συγγραφεῖς⁴.

¹ Ἐνταῦθα ἀνωτ. σ. 280

² Martin. Crusii, Turcograecia, σ. 216.

³ Émile Legrand, αὐτόθι Τόμ. Β', σ. 361.

⁴ K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας (ἑλλην. μετάφρ.), Τόμ. Γ', σ. 6.

Καὶ μετὰ τὴν Ἀλωσιν, εἰς τὰ κοινὰ σχολεῖα, τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως, ὡς ἀνωτέρω εἶδαμεν, πρὸς ἐκμάθησιν γραφῆς καὶ ἀναγνώσεως, ἐχρησιμοποιοῦν ὡς σχολικὰ βιβλία τὰ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ λειτουργικὰ βιβλία, τὸ ὄρολόγιον, τὸ ψαλτήριον, τὴν ὀκτώηχον, τὰς πράξεις καὶ ἐπιστολάς τῶν ἀποστόλων, τὸ τριώδιον κλπ.¹ Ἐπειδὴ ὅμως, λόγῳ τοῦ πνευματικοῦ χάσματος, ἐξέλιπαν οἱ πνευματικοὶ ὀδηγοί, οἱ δυνάμενοι τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραδόσεως νὰ μεταγγίσουν εἰς τὴν παιδευομένην νεότητα, καὶ δι' αὐτῶν νὰ θρέψουν καὶ νὰ παιδεύσουν τὸ ἔθνος· ἀκατανόητοι δὲ καὶ ἀκατάληπτοι παρέμεναν καὶ ἄχρηστοι καθ' ὀλοκλήριαν οἱ θησαυροὶ οὗτοι τῆς ἐθνικῆς κληρονομίας· δὲν ἠδύναντο δ' ἐφεξῆς οἱ Ἕλληνες «νὰ γροικοῦν τ' ὅ, τι διαβάζου», ὡς διεπίστωσεν ὁ Νικόλαος Σοφριανός, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, ὡς κατωτέρω ἐξηγῶ, καὶ τὸν ἀγῶνα ἀμύνης κατὰ τοῦ τούρκου κατακτητοῦ ἠμβλυνε, διὰ τοῦτο τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος διέτρεχε τότε τὸν μεγαλύτερον κίνδυνον ἐξουθενώσεως. Εἰς τὸ πνευματικὸν καὶ παιδευτικὸν τοῦτο ἀδιέξοδον, τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθη μετὰ τὴν Ἀλωσιν, καταπιέζον τὸ ἔθνος, ἄλλος τρόπος ἀπαλλαγῆς καὶ σωτηρίας δὲν ὑπῆρχεν εἰμὴ ὁ ἐξῆς. Ἡ θὰ ἐφηρομόζετο τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα τοῦ Σχολαρίου καὶ Βησσαρίωνος, δηλαδὴ ἐξ Ἰταλίας νὰ κληθοῦν ἑλληνομαθεῖς καθηγηταὶ καὶ ἄλλους νέους εἰς Ἰταλίαν ν' ἀποστείλουν πρὸς σπουδὴν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, οἵτινες ἐπανερχόμενοι νὰ ἐκπαιδεύσουν τὸ ἔθνος.² Ἡ ἐν ἀδυναμίᾳ ἐφαρμογῆς τούτου τοῦ προγράμματος, ἔπρεπε νὰ διαρραγῇ ἡ σχολικὴ βυζαντινὴ παράδοσις, διὰ τινος ἐπαναστάσεως, δι' ἐγκαταλείψεως δηλ. τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς παιδευτικοῦ ὄργανου τοῦ ἔθνους. Μέσος ὁρος δὲν ὑπῆρχε. Καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ διλήμματος τούτου σπεύδω νὰ εἰσέλθω ἐφεξῆς.

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἐθνικοῦ προγράμματος τοῦ Σχολαρίου καὶ Βησσαρίωνος κατὰ τοὺς χρόνους, περὶ ὧν ὁμιλοῦμεν, δηλαδὴ τοῦ δεκάτου πέμπτου καὶ δεκάτου ἕκτου μέχρι τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος, ὡς ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπεδείχθη, δὲν ἦτο εὐκόλος· ἂν ἦτο εὐκόλος, θὰ ἐπραγματοποιεῖτο τότε. Κατωτέρω ἐξετάζω τὴν ἀποψιν ταύτην. Ἐπειδὴ δὲ ἐπραγματοποιήθη πολὺ ἀργότερα, ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ὅταν εὐνοϊκαὶ συνθῆκαι ἐπέτρεψαν τοῦτο· ἐκ τῆς μελέτης τῶν εὐνοϊκῶν τούτων ὄρων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν καὶ ποῖοι ἦσαν οἱ δυσμενεῖς ὄροι, οἵτινες δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ προγράμματος, κατὰ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος χρόνους. Αἱ εὐνοϊκαὶ λοιπὸν συνθῆκαι τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος ἦσαν αἱ ἐξῆς.

¹ G. Chassiotis, αὐτόθι σ. 15.

² Σ π. Λάμπρου, Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά, Τόμ Β', σ. 275, 26 ἑ. Τόμ. Δ', σ. 42, 21 ἑ.

Κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον δηλαδὴ αἰῶνα ἡ τουρκικὴ κατάκτησις εἰσέρχεται εἰς μίαν νέαν περίοδον ἐξελίξεως, διάφορον τῆς προηγουμένης. Ἐνῶ μέχρι τῶν χρόνων τούτων οἱ Ἕλληνες ὑφίσταντο τὰ πάνδεινα ἐκ τῶν βιαιοτήτων καὶ καταπιέσεων τῶν Τούρκων καὶ τοῦ βιαίου ἑξισλαμισμού, ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος οἱ Τούρκοι ἤρχισαν νὰ ἐννοοῦν τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς τοιαύτης διοικήσεως. Τίς ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τοιαύτης ἐπιγνώσεως; Διότι οἱ Ἕλληνες, κατὰ τὸν ἡμέτερον Κ. Παπαρηγόπουλον, «ἀδιακόπως ἐστασίαζον καὶ προθύμως πάντοτε μετεῖχον ὄλων μὲν τῶν ἐπαναστάσεων, ὅσαι ὑπεκινουῦντο ἐκ τῆς Δύσεως, ἐν ταῖς χώραις ταύταις, ὄλων δὲ τῶν πολέμων, ὅσους αἱ δυτικαὶ δυνάμεις διεξῆγον κατὰ τῆς ὀσμανικῆς κυριαρχίας· ὅπερ κατέστη τόσῳ μᾶλλον ἐπικίνδυνον, ὅσῳ ἡ ὀσμανικὴ δύναμις ἀπέβαινεν ὀσημέραι ἀσθενεστέρα»¹. Ἡ αἰτία ὁμως τῆς μεταστροφῆς τῆς πρὸς τοὺς ὑποδούλους Ἕλληνας πολιτείας τῶν Τούρκων δὲν εἶναι αἱ ἀδιάλειπτοι αὐτῶν κατὰ τοῦ τουρκικοῦ καθεστῶτος ἐπαναστάσεις· διότι αἱ ἐπαναστάσεις αὗται εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς τουρκοκρατίας μετὰ τὴν Ἀλωσιν, ἡ δὲ ἐπιεικεστέρα πρὸς τοὺς ὑποδούλους πολιτεία ἐκδηλώνεται μετὰ δύο αἰῶνας. Ἄλλ' αἰτία εἶναι ὅτι ἡ κατακτητικὴ ὀθωμανικὴ δύναμις καὶ ὁρμὴ θραυσθεῖσα ἐκάμφθη πλέον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἑκτου αἰῶνος. Μετὰ τὸν θάνατον δηλαδὴ Σουλεϊμάν Β' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1566), ἔνεκα ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῶν κατὰ τῆς Περσίας πολέμων, ἡ Τουρκία εἶχε καταστῆ ἀνίκανος νὰ συνεχίσῃ τοὺς κατακτητικούς της πολέμους ἐν Εὐρώπῃ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι διαρκοῦντος ἐν Εὐρώπῃ τοῦ μεγάλου τριακονταετοῦς ἢ θρησκευτικοῦ λεγομένου πολέμου, 1618-1648, ὅστις παρεῖχε τὸν καιρὸν πρὸς περαιτέρω τῶν Τούρκων ἐξάπλωσιν, οἱ Τούρκοι δὲν ἐπεχείρησαν εἰσβολὰς εἰς τὰς πρὸς νότον τῆς Πολωνίας ἐκτεινομένας χώρας². Ἀπὸ ἑλλειψιν ὁμως νέων κατακτήσεων ὁ ἀριθμὸς τῶν στρατιωτικῶν φερούδων, μεγάλων καὶ μικρῶν, δὲν ἠδύνατο πλέον αἰσθητῶς ν' αὐξάνῃ³. Ἐνεκα τούτου κατηργήθη τὸ παιδομάζωμα τῶν χριστιανῶν, τῶν γιαντισάρων ἐφεξῆς στρατολογουμένων ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν τέκνων. Τοῦτο συνήθως ἀνάγεται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ σουλτάνου Μουράτ Α' (1623-1639)⁴. Ἄλλ' ἡ ἐπιείκεια τῆς τουρκικῆς διοικήσεως πρὸς τοὺς Ἕλληνας δὲν περιορίζεται εἰς τὴν κατάργησιν μόνον τοῦ παιδομαζώματος. Σειρὰ μέτρων κυβερνητικῶν, τὰ ὅποια εἰσηγήθη ὁ μέγας βεζυρικός

¹ Κ. Παπαρηγόπουλου, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐκδ. 4, Τόμ. Ε', σ. 516 ἔ. Π. Καρολίδου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1453—1863), σ. 358.

² Weber-Riess, Weltgeschichte, Τόμ. Β', Leipzig, 1924, σ. 314 ἔ.

³ Johann Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, Τόμ. Α', σ. 125 ἔ. Γ', σ. 146.

⁴ Enzyklopädie des Islam, Τόμ. Α', σ. 993. N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, Τόμ. Γ', σ. 467.

οἶκος τῶν Κιοπριλῆ, ἀπετέλουν σύστημα διακυβερνήσεως τῶν ἑλλήνων ἠπιώτερον τοῦ ἐφαρμοσθέντος κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας¹. Οὕτω ἐνῶ μέχρι τοῦδε ὅλα τὰ στάδια τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως ἦσαν διὰ τοὺς ἑλληνας ἀνοικτά, ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦ ἐξισλαμισμού, ἀπὸ τῶν μέσων τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος, ἤρχισαν νὰ παρέχουν οἱ Τοῦρκοι πλεονεκτήματά τινα καὶ ἄνευ τοῦ ὄρου τούτου. Ἐπειτα ἐνῶ ὁ ἀρχικῶς μόνος ἐπιβληθεὶς φόρος τοῦ χαρατσίου, ὅστις δὲν ἦτο καὶ ἐπαχθῆς, σὺν τῷ χρόνῳ ὄχι μόνον ἐγένεν ἐπαχθέστερος, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πολλοὶ βαρεῖς φόροι προσειτέθησαν, βαρύτεροι καθιστάμενοι λόγῳ τῶν καταχρήσεων² ὑπὸ τοῦ μεγάλου βεζύρου Μουσταφᾶ Κιοπριλῆ διετάχθη ἡ φειδῶ τῶν ἑλλήνων ὑπηκόων, ὑποχρεουμένων εἰς τὴν καταβολὴν μόνον τοῦ κεφαλικοῦ φόρου³. Τελευταῖον δ' οἱ Ἕλληνες προήγοντο εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου διερμηνέως ἀπὸ δὲ τοῦ δεκάτου ὀγδύου αἰῶνος ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς σχεδὸν ἀποκλειστικῶς καὶ ἡ κυβέρνησις τῶν δύο παραδουναβίων τουρκικῶν ἐπαρχιῶν, τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαυίας. Μεταξὺ τῶν εὐνοϊκῶν ὄρων τούτων ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει ἀναμφιβόλως ἡ οἰκονομικὴ ἄνεσις, ἧς ἀπήλαυον τότε οἱ Ἕλληνες, ἧτις ἀκόμη περαιτέρω ηὔξήθη, ὅταν ἀργότερα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, διὰ λόγους διεθνεῖς, ἀνεπτύχθη ἡ ἑλληνικὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριον μετ' αὐτῆς. Ἴδου ποῖαι ἦσαν αἱ εὐνοϊκαὶ συνθήκαι, αἵτινες ὀλίγον κατ' ὀλίγον δημιουργηθεῖσαι ἐπέτρεψαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος Σχολαρίου καὶ Βησσαρίωνος, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῆ κατὰ τοὺς δύο προηγηθέντας αἰῶνας καθ' οὓς ἐκράτουν, ἀντιθέτως, δυσμενέστατοι ὄροι.

Ἡ δὲ ἀπαιδευσία τῶν δύο πρώτων ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως αἰῶνων καὶ ἄλλως ἐζημίωσε τὸ ἔθνος. Διότι ἐξ ἀρχῆς οἱ Τοῦρκοι, ἔνεκα τῆς ἀδεξιότητός των, ἦσαν μὲν διατεθειμένοι νὰ ζητήσουν τὰ φῶτα τῶν ὑποδουλωθέντων ἑλλήνων ἐν τῇ διοικήσει, ἀνοίγοντες εἰς αὐτοὺς εὐρὸν τὸ στάδιον τῆς διοικήσεως· ἀλλ' οἱ Ἕλληνες, λόγῳ τῆς ἀμαθείας, ὑφ' ἧς κατείχοντο, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπωφεληθοῦν τῶν εὐνοϊκῶν περιστάσεων, ἀπέβαινον ἀνίκανοι νὰ καταστοῦν χρησιμώτεροι εἰς ποικίλα ἔθνικα συμφέροντα, ἄφησαν δὲ νὰ ὑποσκελισθοῦν ὑπ' ἀρνησιθρήσκων εὐρωπαίων.

Ἀφ' οὗ λοιπόν, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἀδύνατος ἦτο ἡ μετάκλησις ἐξ Ἰταλίας ἑλληνομαθῶν καθηγητῶν, κατὰ τοὺς δύο πρώτους ἀπὸ τῆς ἀλώ-

¹ Johann Zinkeisen, αὐτόθι Τόμ. Ε', σ. 262, 287. N. Jorga, αὐτόθι Τόμ. Δ', σ. 172.

² Π. Καρολίδου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1459-1863), σ. 387 ἔ. I. K. Βογιατζίδου, Συναδικοῦ χρονικὸν Σερρών, ἐν Θεσσαλονίκῃ, σ. κδ' (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). N. Jorga, αὐτόθι Τόμ. Α', σ. 471 ἔ., Β' σ. 215, Γ' σ. 304.

³ Κ. Παπαρηγοπούλου, αὐτόθι Τόμ. Ε', σ. 545. Π. Καρολίδου, αὐτόθι σ. 438 ἔ.

σεως αἰῶνας, δὲν ὑπελείπετο διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ ἔθνους παρὰ πνευματικὴ ἐπανάστασις. Τὴν ἐπανάστασιν δὲ αὐτὴν ὠργάνωσεν ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Σοφιανὸς ζῶν εἰς χρόνους πνευματικοῦ περιβάλλοντος προπαρασκευασμένου πρὸς ταύτην. Ὁ Σοφιανός, ἐκπαιδευθεὶς εἰς τὸ ἐν Ῥώμῃ ἑλληνικὸν γυμνάσιον, ἔζη ἐν Ῥώμῃ ὡς ἀντιγραφεὺς ἑλληνικῶν χειρογράφων¹. Οὗτος βλέπων τὴν ἀμάθειαν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους καί, λόγῳ τοῦ χάσματος, τὴν ἐκπαιδευτικὴν λειψανδρίαν, ἀποφασίζει νὰ χρησιμοποιήσῃ, ἀντὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἡ ὁποία μέχρι τοῦδε ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς παιδευτικὸν ὄργανον τοῦ ἔθνους, ἀκατανόητον ὅμως τώρα πλέον δι' ὄλους, τὴν σύγχρονον νεοελληνικὴν, καλουμένην κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν κοινὴν, δημοτικὴν, ἰδιωτικὴν, ἀπλὴν, ἀπλοελληνικὴν, πεζὴν², χυδαίαν καὶ ῥωμαϊκὴν, δηλαδὴ τὴν τότε ὁμιλουμένην ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γλῶσσαν, γέννημα τῆς παλαιᾶς κοινῆς, ὁποία περίπου φαίνεται εἰς τὸ κατωτέρω παρατιθέμενον ἀπόσπασμα ἐκ τῆς γραμματικῆς τοῦ Σοφιανοῦ³, καὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ περὶ παιδῶν ἀγωγῆς τοῦ Πλουτάρχου.

Ἐν παρόδῳ ἐνταῦθα ἐπὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος τῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνων ἔχω νὰ εἶπω τὰ ἑξῆς. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν λογίων τοῦ δεκάτου πέμπτου, ἕκτου καὶ ἑβδόμου αἰῶνος, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῶν χρόνων τούτων διεκρίνετο εἰς δύο εἶδη (μὴ συνυπολογιζομένων, ἐννοεῖται, τῶν ἐπαρχιακῶν διαλέκτων, τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων, ἅτινα ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἀνεφάνησαν)⁴ πρῶτον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἢτοι τὴν ἀρχαίαν κοινὴν, γλῶσσαν γραφομένην καὶ ὁμιλουμένην ὑπὸ τῶν πεπαιδευμένων, ὅσον ὀλίγοι, εἰς τοὺς χρόνους τούτους, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, καὶ ἂν ἦσαν οὗτοι⁵ δεύτερον, τὴν δημώδη, *linguam vulgarem*, ὁμιλουμένην ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ γραφομένην περίπου, κατὰ τὸ κατωτέρω παρατιθέμενον ἐκ τοῦ Σοφιανοῦ δεῖγμα. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Ἰταλὸς ἑλληνιστὴς Φραγκ. Φίλελφος, ἐν ἐπιστολῇ τοῦ 1451, διακρίνει τὴν *linguam vulgarem*, «ἣτις διεστράφη καὶ διεφθάρη ὑπὸ τοῦ ὄχλου, ἕνεκα τοῦ πλήθους τῶν ξένων καὶ τῶν ἐμπόρων, οἵτινες καθ' ἑκάστην συνέρρεον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καί, ἐγκαθιστάμενοι ἐν αὐτῇ καὶ ἀναμιγνυόμενοι μετὰ τῶν ἐγχωρίων, ἠλλοίωσαν καὶ ἐμόλυναν τὴν ἀρίστην ἐκείνην γλῶσσαν»⁶. Ὡς βραδύτερον ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς ἔγραφε περὶ

¹ Περιοδ. Ἑλληνομνήμων, Τόμ. Α', Ἀθήνησιν, 1843, σ. 238.

² Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ῥῆμα πεζεῦω εἶχε τὴν μὴ καταγραφείσαν εἰσέτι σημασίαν τοῦ γράφειν ἐν δημῳδῇ γλώσσῃ. Ἰδὲ Νικ. Σοφιανοῦ, *Grammaire du grec vulgaire*, σ. 92.

³ Α. Σκιᾶ, ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι 1902-3, ἐν Ἀθήναις, 1903, σ. 200.

⁴ Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα, ἐν Ἡμερολογίῳ μεγάλης Ἑλλάδος 1922, σ. 225.

⁵ Ἰδὲ λ.χ. τὰς ἐπιστολάς τοῦ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου ἐν Σπ. Π. Λάμπρου, Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά, Τόμ. Β', σ. 182-324.

⁶ Humphry Hody ἢ Hodi, *De Graecis illustribus*, Oxford, 1742, σ. 188.

αὐτῆς «πολύμικτός τις ἔστι καὶ διάφορος. Εὐρήσεις γὰρ ἐν αὐτῇ ἑλληνικὰς φωνάς, ἢ καὶ λόγους· ἔσθ' ὅτε καὶ ῥωμαϊκὰς ἢ καὶ ἀγαρηνῶν ἢ καὶ ἀλβάνων ἢ καὶ ἄλλων ἔθνῶν»¹. Τὸ κατωτέρω ὁμως ἐκ τοῦ Σοφριανοῦ δεῖγμα δὲν περιέχει ἀπὸ λεξιλογικῆς ἀπόψεως τοιαύτας ξένας λέξεις τὰς ὁποίας θὰ ἤκουε κανεὶς μόνον παρὰ τῷ ὄχλῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῖς λεμβούχοις κττ. Διὰ τοῦτο δὲ τὴν τελευταίαν ταύτην μιξοβάρβαρον ἑλληνικὴν ἄλλοι διέκριναν τῆς δημώδους, ὡς ἰδίαν διάλεκτον, ὡς γραικολατινικὴν θεωρήσαντες². Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ εἴδησις καθ' ἣν ὁ πατριάρχης κηρύσσων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ, κατὰ τὰ ἔτη 1572-1582, κάμνει χρῆσιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἀκατανοήτου ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Διὰ τοῦτο ἀναγκάζεται ὁμιλῶν νὰ διακόπτῃ τὸν λόγον του, μεταφράζων εἰς τὴν δημώδη τοὺς λόγους του, κατανοητὴν ὑπὸ παντὸς τοῦ ἐκκλησιάσματος. Patriarca duas aut tres in sua ecclesia (conciones habuit), sed lingua vulgo ignota, nisi quod interdum barbara verba immiscere solet. Ὅπωςδὴποτε, κατὰ Φίλελφον, τῆς lingua vulgaris διακρίνεται εὐχερῶς ἡ ἀρχαία, τὴν ὁποίαν οἱ litterati homines ὁμιλοῦν· διὰ τοῦτο δὲ οἱ litterati homines θεωροῦνται ὡς ὁμιλοῦντες, ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ὁμιλοῦντας τὴν linguam vulgarem, doctius et emendatius³. Τὴν αὐτὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν ὁμίλουν οἱ αὐλικοὶ τοῦ παλατίου καὶ αἱ εὐγενεῖς δέσποιναί τῆς Κωνσταντινουπόλεως. «virgi aulici veterem sermonis dignitatem atque elegantiam retinebant inqrimisque ipsae nobiles mulieres, quibus cum nullum esset omnino cum viris peregrinis commercium, purus ille ac purus Graecorum sermo servabatur intactus»⁴. Τοῦτο πιστοποιεῖ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα καὶ ὁ γερμανὸς θεολόγος Στέφανος Gerlach λέγων doctos Graecos expedite et celeriter vetere lingua uti⁵. Ὅτι ἐνταῦθα ἡ λεγομένη vetus lingua εἶναι αὐτὴ ἡ ἀρχαία κοινὴ καὶ ὄχι καθαρωτέρα τις σύγχρονος δημώδης, ἀπόδειξις εἶναι, πλὴν τῶν τεκμηρίων τὰ ὁποῖα συνέλεξεν ὁ Ἄνδρ. Σκιας⁷, ὅτι ὁ Σχολάριος, ὡς ἀνωτέρω ἔγραφα, προεῖδε τὸν κίνδυνον, ὅτι «οὕτω τῆς τῶν λόγων τέχνης ἀμελουμένης... μὴ μόνον... σοφίας στερηθῆναι καὶ μαθημάτων, ἀλλὰ καὶ τὴν φωνὴν αὐτὴν ἡμῶν

¹ Martini Crusii, Turcograecia, σ. 99. Περιοδ. Θεολογία, Τόμ. Α', σ. 4 ε.

² Martini Crusii, αὐτόθι σ. 273, κατὰ πληροφορίας Νικολάου Κορωναίου Πελοποννησίου, πρβ. Ἄνδρ. Σκιας. Ὁ Ἀληθὴς χαρακτὴρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι 1902-3, σ. 181.

³ Martini Crusii, αὐτόθι σ. 197, ἰδὲ καὶ σ. 205.

⁴ Humphry Hody ἢ Hodi, De Graecis illustribus, σ. 188.

⁵ Humphry Hody ἢ Hodi, αὐτόθι.

⁶ Martini Crusii, αὐτόθι σ. 496.

⁷ Ἄνδρ. Σκιας, Ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι 1902-3, ἐν Ἀθήναις, 1903, σ. 152 ε.

ἀγνοῆσαι»¹. Τοῦτο δὲ σημαίνει δύο τινά· ὅτι ἡ διδασκαλία καὶ ἐκμάθησις τῆς ἀρχαίας κοινῆς ἑλληνικῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐπετυγχάνετο διὰ τοῦ σχολείου· τοῦτο δὲν ἀποκλείει βέβαια καὶ τὸν κοινωνικὸν παράγοντα τῆς προφορικῆς παραδόσεως. Ὁ Σκιαῦς γράφει²· «ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ δὲν ἐξεμανθάνετο τότε ἐν τοῖς σχολείοις, ἀλλὰ κυριώτατα διὰ τῆς συναναστροφῆς καὶ τῆς ἀκραιφνοῦς ζώσης παραδόσεως ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, τὰ δὲ σχολεῖα συνεπλήρουν μόνον καὶ διώρθουν τὰς ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως γνώσεις τῶν μαθητῶν. Διὰ τοῦτο τὴν καθαρωτάτην γλῶσσαν ὠμίλει ὄχι τὸ τελειότερον παιδευόμενον ἐν τοῖς σχολείοις μέρος τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἀλλὰ τὸ ἐλάχιστον ἐπικοινωνοῦν πρὸς τοὺς ξένους, ἦτοι αἱ γυναῖκες»³. Ἄλλ' ἂν, ὡς διατείνεται ὁ Σκιαῦς, ὁ μεγαλύτερος συντελεστὴς ἐκμάθησεως τῆς ἀρχαίας ἦτο ἡ προφορικὴ παράδοσις, τότε ὁ Σχολάριος δὲν θὰ ἐκόπτετο ὑπὲρ τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἣτις ἐκινδύνευε ν' ἀποσβεσθῆ, συνεπεία δὲ τούτου θὰ ἐξέλειπε συγχρόνως ἡ γνώσις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Νοεῖται δὲ ὅτι ὁ Σχολάριος λέγων φωνῆν ἢ ἡμῶν ἐννοεῖ τὴν ἀρχαίαν κοινὴν καὶ ὄχι τὴν σύγχρονον δημώδη, ἣτις οὐδένα κίνδυνον διέτρεχεν ἐξαφανίσεως. Καὶ τοῦ Νικολάου Σοφριανοῦ ὁ ἐπίλογος τῆς γραμματικῆς μαρτυρεῖ ὡσαύτως περὶ τῆς χρήσεως τόσον τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, ὡς καὶ τῆς νεοελληνικῆς δημώδους. Κατὰ δὲ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ὁ πολυμαθὴς Λέων ὁ Ἀλλάτιος ἐπιβεβαιοῖ τ' ἀνωτέρω λέγων ὅτι *lingua apud eos (Graecos) est duplex*⁴. Ἐκεῖνο δηλαδή τὸ ὁποῖον ὁ Σκιαῦς διὰ τῆς μελέτης του «ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος» προσεπάθησε ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἀρχαϊκὴ ἐπίσημος γλῶσσα τῶν Βυζαντινῶν, ἡ ἀρχαία κοινὴ, δὲν ἦτο γλῶσσα νεκρά, ἀλλὰ ζωντανὴ «ἐντὸς διαλεκτικῆς τινος περιοχῆς» ἐν πολλοῖς ἀληθεύει⁵. Πλὴν τεκμηρίων, ἅτινα ὁ Σκιαῦς πρὸς τοῦτο συνεχέντρωσεν, ἃς ληφθῆ ὑπ' ὄψει καὶ τὸ ἐξῆς. Μέχρι τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Σοφριανοῦ, ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα, δὲν ἐδιδάσκετο ἡ νεοελληνικὴ δημώδης εἰς τὰ σχολεῖα. Εἰς τὰ σχολεῖα ἐδιδάσκετο μόνον ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἦτοι ἡ γραμματικὴ αὐτῆς, ἡ σύνταξις, τὸ λεξικὸν αὐτῆς. Εἶναι λοιπὸν ἐκπληκτικὸν ὅτι οἱ πεπαιδευμένοι Βυζαντινοὶ ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα ὠμίλουν τὴν ἀρχαίαν κοινὴν, καὶ ταύτην μετεχειρίζοντο ὡς γραφομένην; Μήπως παρ' ἡμῖν μέχρι τοῦ 1917, δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιον; Ἦτοι οἱ πεπαιδευμένοι δὲν ὠμίλουν καὶ ἔγραφον τὴν ἀρχαίζουσαν καθαρῆσαν;

¹ Σπ. Π. Ἀμπροῦ, Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά, Τόμ. Β', σ. 277, 16.

² Ἀνδρ. Σκιαῦ, αὐτόθι σ. 164.

³ Ἰ. Κ. Βουγιατζίδου, Ἐκθεσις γλωσσικῆς ἀποστολῆς εἰς τὰς Κυκλάδας, ἐν Λεξικογραφικῷ Ἀρχεῖῳ, Τόμ. Γ', σ. 147. Ἐνταῦθα φορεῖς καθαρᾶς λαλουμένης διαλέκτου τὴν σήμερον θεωροῦνται «οἱ ἀνεπίμικτοι ἰθαγενεῖς».

⁴ L. Allatii, De ecclesiae occid. et orient. perpetua consensu III, σ. 1030.

⁵ Karl Kumbacher, αὐτόθι Τόμ. Α', σ. 50.

Ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Φιλέλφου, 1420-1427, ἐν Κωνσταντινουπόλει, οἱ πεπαιδευμένοι ὠμιλοῦσαν, κατὰ τὸ λέγειν τοῦ Φιλέλφου, ἀπαράλλακτα ὡς ὁ Ἄριστοφάνης, Εὐριπίδης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἄριστοτέλης¹. Θεωρεῖ δὲ τοῦτο ὁ Σκιᾶς ὡς ὑπερβολικῶς εἰρημένον². Πιστεύω ὅμως ὅτι ὁ Φίλελφος ἐννοεῖ κατ' ἄλλο· ὅτι οἱ πεπαιδευμένοι τῆς ἐποχῆς του ὠμιλοῦσαν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ὄχι μὲ τὴν αὐτὴν προφορὰν μὲ τὴν ὁποῖαν καὶ τὴν δημώδη νεοελληνικὴν, ἀλλὰ μὲ διάφορον προφορὰν, καθαρωτέραν, τὴν αὐτὴν, ὡς ὑπετίθετο, τοῦλάχιστον, λόγῳ τῆς καθαρότητος αὐτῆς, πρὸς τὴν προφορὰν τοῦ Ἄριστοφάνους, τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἄριστοτέλους. Παρατήρει δηλαδὴ ὁ Φίλελφος διαφορὰν προφορᾶς μεταξὺ νεοελληνικῆς δημώδους καὶ ἀρχαίας· κατ' ἐξοχὴν τοῦτο εὐδιάκριτον γίνεται καὶ τώρα ἐπὶ τῶν συμπλεγμάτων συμφώνων καὶ φωνηέντων. Παραδείγματος χάριν, νεοελλην. χτίζω, ἀρχ. κτίζω· νεοελλην. φτάνω, ἀρχ. φθάνω· νεοελλην. φτύνω, ἀρχ. πτύω· νεοελλην. γιατρος, ἀρχ. ἰατρος· νεοελλην. σύθρονον, ἀρχ. σύνθρονον· νεοελλην. πέφτη, ἀρχ. πέμπτη, κ.τ.λ.³. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι, ἡ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας σωζομένη διαφορετικὴ τοιαύτη προφορὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἔφθασε μέχρις ἡμῶν διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως, διὰ μέσου τῆς βυζαντινῆς ἱστορικῆς περιόδου.

Τὴν νεοελληνικὴν δημώδη, τῶν χρόνων τῆς Ἀλώσεως, ἣτις ἐγεννήθη ἐκ τῆς ἀρχαίας κοινῆς, ἐν τῇ μορφῇ τῆς γραμματικῆς τοῦ Σοφιανοῦ, ὁ Σκιᾶς ἀποκαλεῖ ἀρχαῖζουσαν γλῶσσαν, «ὁμοιοτάτην πρὸς τὴν σημερινὴν καθαρεύουσαν»⁴. Δὲν ὑπάρχει πράγματι ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὴν γραφομένην τοῦ Σοφιανοῦ ἀνεμίχθησαν ἀφθονα δημώδη γλωσσικὰ στοιχεῖα μετὰ πολλῶν ὅμως ἀρχαῖζόντων, εἴτε λόγῳ σχολικῆς ἐπιδράσεως καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Σοφιανοῦ, εἴτε διότι ἡ γλωσσικὴ παράδοσις διετήρει τοιαῦτα ἀρχαῖζοντα γλωσσικὰ στοιχεῖα ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ δημώδη. Διότι δὲν ἀπέδειξα ἐν ἄλλῃ μου μελέτῃ, ὅτι καὶ τὰ φωνητικὰ συμπλέγματα κτ, πτ, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν φωνητικὴν τῆς νέας ἑλληνικῆς, διατηροῦνται ἐν τούτοις ἀκόμη καὶ σήμερον πολλαχοῦ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους μακρὰν οἰασδήποτε ἐπιδράσεως τοῦ σχολείου, ἢ τῆς σημερινῆς καθαρευούσης; Καὶ τοιοῦτοτρόπως ἔσωσα τὴν πίστιν τοῦ Simon Portius, ὅστις ἐν τῇ γραμματικῇ του, ἔτους 1638, ἀναγράφει νεοελληνικὰς λέξεις διὰ τοιούτων συμπλεγμάτων κτ, πτ, φχ, θεωρουμένης τῆς μαρτυρίας τοῦ Portius οὐ-

¹ H o d i i, αὐτόθι σ. 188.

² Ἄ ν δ ρ. Σ κ ι ᾶ, αὐτόθι σ. 163.

³ Γ. Ν. Χ α τ ζ η δ ᾶ κ η, Σύντομος ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, σ. 88 ἔ.

⁴ Ἄ ν δ ρ. Σ κ ι ᾶ, αὐτόθι σ. 173. Ἡ γνώμη τοῦ Σκιᾶ ὅτι ἀρχαῖζοντα γλωσσικὰ στοιχεῖα τῆς δημώδους ἐσώζοντο ζωντανὰ κατὰ πάντας τοὺς μέσους χρόνους πιστοποιεῖται ὡς ἀληθῆς καὶ ἐξ ὧν κατωτέρω διαλαμβάνω περὶ τῶν νεοελληνικῶν φωνητικῶν συμπλεγμάτων κτ, πτ, φχ.

δενὸς ἀποδεικτικῆς ¹. Ἐν συγκρίσει ὁμως πρὸς τὴν τότε ὁμιλουμένην καὶ γραφομένην ἀρχαίαν ἦτο ἡ γραφομένη τοῦ Σοφιανοῦ νεοελληνικὴ δημώδης. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἐπίθετα κοινῆ, ἀπλῆ, ἀπλοελληνική, πεζή, ῥωμαϊκή, χυδαία, δημοτικὴ, ἰδιωτικὴ ², ἐχρησιμοποιοῦντο τότε καὶ ἐπὶ τῆς χυδαιοτάτης δημώδους καὶ ἐπὶ τῆς ἀναμείκτου μετ' ἀρχαϊζόντων γλωσσικῶν στοιχείων. Διαφορὰ δὲν ἐγένετο καμμία περὶ τὴν χρῆσιν.

Οἱ δὲ ξένοι, εὐρωπαῖοι, οἵτινες ἤρχοντο εἰς Κωνσταντινούπολιν ἢ Μυστρᾶν πρὸς ἐκμάθησιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, ὡς ἀνωτέρω ἔγραψα, δὲν ἦσαν ἀδιάφοροι διὰ τὸ ζήτημα τῆς καθαρότητος τῆς προφορᾶς τῆς ἀρχαίας ταύτης γλώσσης. Διὰ τοῦτο, ὡς εἶδομεν, ὁ Φίλελφος συνιστᾷ εἰς τοὺς ξένους τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀντὶ τοῦ Μυστρᾶ, διότι ἐν Κωνσταντινουπόλει *et sermo etiam nitidus (est)* ³. Ἄφ' ἧς δηλαδή, ἀπὸ τοῦ 1204 μ. Χ. καὶ ἔξῃς, ἀνετράπη τὸ πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἤρχισεν ἡ ἑνιαία μεσαιωνικὴ δημώδης ἑλληνικὴ, ἀπομονουμένη κατ' ἐπαρχίας, νὰ διασπᾶται εἰς τοπικὰς διαλέκτους ⁴, τὰς ὁποίας ὁ Συμεὼν Καβάσιλας, ὡς γνωστὸν, ἀνεβίβαζεν εἰς τὸν ἀριθμὸν ἑβδομήκοντα ⁵. Εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὁμως καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ὁμιλεῖτο σωζομένη ἡ ἑνιαία μεσαιωνικὴ δημώδης, διακρινομένη καὶ φθογγολογικῶς ἀπὸ τῶν ἐπαρχιακῶν ἰδιωμάτων. Ὁ γερμανὸς θεολόγος Στέφανος Gerlach ὅστις διέτριψεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τοῦ 1572-1581, λέγει ὅτι *lingua graeca Constantinopoli hodie purior a d h u c est, quam aliis in partibus Graeciae, quia sedes imperii ibi fuit et est* ⁶. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τῶν πεπαιδευμένων γλῶσσα ἐπροφέρετο βεβαίως πανταχοῦ ὁμοιομόρφως, καὶ εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι ἐπηρεάζετο ἀπὸ τὴν προφορὰν τῶν νέων γλωσσικῶν ἰδιωμάτων. Καὶ σήμερον ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι προφανής. Εἶναι γνωστὸν π.χ. ὅτι εἰς τὰ σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως, παρ' ἡμῖν μαθηταὶ ἔχοντες μητρικὴν γλῶσσαν βόρειον ἑλληνικὴν διάλεκτον, ἦτις, ὡς γνωστὸν, τοὺς ἀτόνους φθόγγους *ι* καὶ *ου* ἀποβάλλει καὶ τοὺς ἀτόνους *ε* καὶ *ο* τρέπει εἰς *ι* καὶ *ου*, ἀνεπιγνώστως εἰσάγουν ἐν τῇ ἀναγνώσει ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων τὴν τοιαύτην αὐτῶν βόρειον προφορὰν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ μαθητῶν ἔχόντων μητρικὴν γλῶσσαν ἄλλας διαλέκτους τῆς σήμερον. Ἐγὼ ἐν-

¹ Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, Περὶ τῆς γλώσσης τῶν Κιμωλίων, σ. 121.

² Martini Crusii, αὐτόθι σ. 99. Νικ. Σοφιανοῦ, Grammaire du grec vulgaire, σ. 84 ἔ.

³ Martini Crusii, αὐτόθι σ. 190.

⁴ Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα, ἐν Ἡμερολογίῳ Μεγάλῃς Ἑλλάδος 1922, σ. 225. Γ. Ν. Χατζηδάκη, Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, σ. 110.

⁵ Ἄνδρ. Σκιᾶ, αὐτόθι σ. 177. Martini Crusii, αὐτόθι σ. 416.

⁶ Martini Crusii, αὐτόθι σ. 496.

θυμοῦμαι ἀπὸ τῶν μαθητικῶν μου χρόνων μαθητὰς ἔχοντας μητρικὴν τῶν γλῶσσαν τὸ λεγόμενον νοτιοσποραδικὸν ἰδίωμα, τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, ἐκ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν εἶναι ἡ ἐρρίνωσις, καθ' ἣν ἐν μέσῳ λέξεως τὰ συμπλέγματα νι, νδ, μπ, μβ, νκ, νγ τρέπονται εἰς nd, mb, ng¹, ὅτι οἱ τοιοῦτοι μαθηταὶ εἰσῆγον τὴν νοτιοσποραδικὴν προφορὰν τῶν ἐν τῇ ἀναγνώσει ἀρχαίων λατινικῶν κειμένων, ὅποτε τὰς λατινικὰς λ.χ. λέξεις habebam, dedimus, genera, ἐπρόφεραν hambembam, ndendimus, ngenera, κττ. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸν ἂν ὁ Φίλελος συνίστα τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τοὺς ξένους πρὸς ἐκμάθησιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Διότι ἐκεῖ ἡ προφορὰ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ νεοελληνικὰς ἰδιωματικὰς προφορὰς. Ἡ καθαρότης τῆς νεοελληνικῆς δημώδους ἐν Κωνσταντινουπόλει ἦτο διαπιστωμένη. Αἱ γυναῖκες τοῦ λαοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς παρετήρησεν ὁ Gerlach, ὠμίλουν τὴν δημώδη λῖαν εὐστόμως καὶ εὐπρεπῶς· *A feminis item Craecis valde diserte et decore popularem linguam pronuntiarī*². Ἄλλ' ὡς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα τοῦ Σοφianoῦ. Τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα τοῦ Σοφianoῦ περιελάμβανε τὰ ἑξῆς μέρη. Πρῶτον ἀντὶ τῶν τέως ἐν χρήσει γραμματικῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐγχειριδίων Μανουήλ τοῦ Μοσχοπούλου, Μανουήλ Χρυσολωρᾶ, Θεοδώρου Γαζῆ, Κωνσταντίνου Λάσκαρη, νὰ γράψῃ γραμματικὴν τῆς νεοελληνικῆς, ὡς διδακτικὸν βιβλίον πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλληνοπαίδων. Διὰ ταύτης ἀπεξεδέχετο ὅτι θὰ ἦτο εὐκόλον ἄνευ διδασκάλου, τῶν ὁποίων τόση ὑπῆρχεν ἔλλειψις, νὰ ἐκμάθουν οἱ νέοι αὐτοδιδάκτως, ἐντὸς βραχείου χρόνου, τὴν κλίσιν τῶν κλιτῶν μερῶν τοῦ λόγου, τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν σύνταξιν τῆς νεοελληνικῆς. Δεύτερον νὰ γράψῃ διδακτικὰ βιβλία ῥητορικῆς, λογικῆς καὶ φιλοσοφίας, ἐν τῇ νεοελληνικῇ, πρὸς χρῆσιν τῆς ἀνωτέρας ἐκπαιδείσεως³. Τρίτον νὰ μεταφράσῃ ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τοὺς πνευματικούς θησαυρούς τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας εἰς τὴν νεοελληνικὴν, ἵνα δι' αὐτῶν παιδεύσῃ τὸ ἔθνος. Τὸ πρόγραμμα τοῦτο τοῦ Σοφianoῦ ἦτο πλήρες, κατ' οὐδὲν διαφέρον τοῦ σήμερον ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμοζομένου, μετὰ πάροdon τεσσάρων αἰώνων, ὑπὸ τῆς λεγομένης ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως. Ἄν ὁ Σοφianoῦ δὲν εἶχε τὴν περίνοιαν νὰ περιλάβῃ καὶ τὸ τελευταῖον τρίτον μέρος εἰς τὸ πρόγραμμά του, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξησφάλιζεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν τὴν ἀέναον πηγὴν τῶν θησαυρῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραδόσεως, ἡ πνευματικὴ κατάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ θὰ περιήρχετο, εἰς ὃ ση-

¹ I. K. Βογιατζίδου, Περὶ τῆς γλώσσης τῶν Κιτωλίων, ἐν περιοδικῷ Ἄθηνᾶ, Τόμ. ΑΖ' (1925), σ. 118.

² Martini Crusii, αὐτόθι σ. 496.

³ Κ. Σάθια, Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης, ἐν Ἀθήναις, 1870, σ. 12.

μειον διετελεί η τοῦ ῥουμανικοῦ λαοῦ, κατὰ τὸν δέκατον ἕνατον αἰῶνα. Τότε δηλαδὴ ἐν Ῥουμανία ὁ Ἰωάννης Ἡλιάδης Radulsku (ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀναμφιβόλως) ἤρχισε, τῇ βοήθειᾳ πολλῶν νέων Βογιάρων, τὴν μετάφρασιν τῶν ξένων κλασσικῶν ἔργων, ἰδίᾳ τῆς ῥωμαντικῆς-γαλλικῆς ποιήσεως, ἵνα δι' αὐτῶν παιδεύσωσι τὸ ἔθνος των ¹. Εἰς ὁμοίαν ἀναπόδραστον ἀνάγκην ἤθελον ἔκτοτε περιέλθει καὶ οἱ Ἕλληνες ἄνευ τοῦ προγράμματος τοῦ Σοφianoῦ ἀποξενούμενοι τῆς πατρικῆς των πνευματικῆς κληρονομίας.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐκπαιδευτικὴ αὕτη ἐπανάστασις ἦτο μεγάλης σημασίας, ἄκρως ῥιζοσπαστικὴ, καὶ ὁ Σοφianoὺς ὠρρωδοῦσε πρὸ τοῦ ἐγχειρήματος, δὲν ἤρχισε νὰ προβαίῃ εἰς ἐφαρμογὴν τοῦ προγράμματος αὐτῆς, πρὶν ἀκούσῃ τὴν ἐπὶ τούτου γνώμην τῶν τότε ἐν Ἰταλία ἑλλήνων λογίων, τῶν δυναμένων νὰ ἔχουν ἐγκυρον γνώμην· ἦτοι πρὶν ἐνισχυθῆ δι' ἐγκρίσεως τῆς ἀποτολμωμένης ἐπαναστάσεως ὑπὸ μεγάλης μερίδος ἀρομοδίων τῆς τότε ἐποχῆς ἀνδρῶν. Τούτους ἄνευ δισταγμοῦ δύναμαι σήμερον νὰ θεωρήσω ὡς ἀποτελοῦντας τὴν πρώτην νεοελληνικὴν Ἀκαδημίαν, ἣτις ἔτεμε νέας εἰς τὸ ἔθνος πνευματικὰς κατευθύνσεις. Τοῦτο θὰ ἦτο ἔργον δικαιοσύνης, ἀπονεμομένης εἰς τοὺς ἀνωύμους τούτους Ἕλληνας, τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀκαδημαϊκοῦς. Κατὰ ταῦτα θὰ εἶχαμεν κατὰ ἕνα αἰῶνα ἐνωρίτερα τὴν ἐμφάνισιν τῆς πρώτης νεοελληνικῆς Ἀκαδημίας, ἣς μέχρι τοῦδε τὴν θέσιν κατεῖχεν ἡ ἐν Κερκύρα τῷ 1636 ἰδρυθεῖσα Ἀκαδημία τῶν ἐξησφαλισμένων, Degli Assicurati ².

Ἦσαν δ' οὗτοι οἱ ἐξῆς. 1) Ἀντώνιος Καλλιέργης ἐκ Κρήτης, ἀδελφὸς τοῦ φιλολόγου Ζαχαρίου Καλλιέργη, βιβλιοπώλης ἐν Βενετία, γράψας τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ 1303, ποιητῆς, «δοχεῖον τῶν ἀρετῶν» ³. 2) Ἀγγελος Φόρτιος, δοκιμώτατος ἰατρὸς «καὶ ὄντως ἄλλος Ἴπποκράτης» ⁴. 3) Ἀντώνιος Ἐπαρχος Κερκυραῖος, «δημόσιος διδάσκαλος τῆς λαμπροτάτης πόλεως» Βενετίας, ποιητῆς τοῦ θρήνου «εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφὴν» ⁵. 4) Κωνσταντῖνος Ράλλης, Σπαρτιάτης, παιδευθεὶς ἐν τῷ ἑλληνικῷ γυμνασίῳ τῆς Ρώμης ⁶. 5) Ματθαῖος Δεβάρης, Κερκυραῖος, μαθητῆς τοῦ ἑλληνικοῦ γυμνασίου τῆς Ρώμης, συγγραφεὺς τοῦ περὶ μορίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης βιβλίου ἐκδοθέντος ἐν Ῥώμῃ τῷ 1588 ⁷. 6) Γεώργιος ὁ Κορίνθιος ἐκ Μονεμβασίας, μαθητῆς Ἰωάννου Λάσκαρη, «μέγας καὶ σεμνός» ⁸. 7) Ἐρμόδω-

¹ N. J o r g a, ἐν Helmolts Weltgeschichte, Τόμ. Δ', 1920, σ. 243.

² Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔτους 1926, ἐν Ἀθήναις, 1926, σ. 34.

³ A m b r i s e F i r m i n - D i d o t, αὐτόθι σ. 548, 574. Κ. Σάθα, Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν διαλαμπάντων ἑλλήνων (1453-1821), σ. 175 ἐ. Περιοδ. Ἑλληνομνημῶν, Τόμ. Α', σ. 322 ἐ.

⁴ Κ. Σάθα, αὐτόθι σ. 140. Περιοδ. Ἑλληνομνημῶν, Τόμ. Α', σ. 293 ἐ.

⁵ Κ. Σάθα, αὐτόθι σ. 160 ἐ.

⁶ Κ. Σάθα, σ. 232.

⁷ Κ. Σάθα, αὐτόθι σ. 158 ἐ. Περιοδ. Ἀθηνᾶ, Τόμ. ΚΤ' (1914), σ. 81 ἐ.

⁸ Κ. Σάθα, αὐτόθι σ. 139 ἐ. Περιοδ. Ἑλληνομνημῶν, Τόμ. Α', σ. 336 ἐ.

ρος Ζακύνθιος (Μιχαήλ Λήσταρχος), ἰατρὸς καὶ καθηγητὴς ἐν Φερράρα τῆς Ἰταλίας ¹. 8) Ἰάκωβος Τριβώλιος, Κερκυραῖος, ποιητὴς καὶ ὁ υἱὸς του. 9) Κωνσταντῖνος Τριβώλιος, ὁ «σώφρων καὶ σπουδαιότατος» ². 10) Μιχαήλ ὁ Ῥωσέττος, ἐκ Κορώνης, συντάξας τὸν κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς Νεαπόλεως ³. 11) Νικόλαος ὁ Χῖος, ἐν Ἰταλίᾳ σπουδάσας, ποιητὴς ⁴. 12) Φράγκος Τελούντας, «μεγαλοπρεπέστατος καὶ πολιτικώτατος ῥήτωρ» ⁵. 13) Ἰωάννης Παλαιολόγος, οὗ «ἡ παιδεία καὶ προκοπὴ ἄδεταιεῖς ὅλην τὴν οἰκουμένην». Ἴσως ἐνταῦθα ἠδύνατο νὰ προβληθῇ ἡ παρατήρησις· διατὶ ἄρα γε ὅλοι οὗτοι, οἱ ἐπιφανεῖς Ἕλληνες ἐν Ἰταλίᾳ λόγιοι, δὲν ἐτρέποντο πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀναιμικῆς ἐν Ἑλλάδι παιδείας; Κατ' ἀριθμὸν ἦσαν ἄρκετοί, ὥστε νὰ λύσουν ἀμέσως τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδευτικῆς λειψανδρίας ⁶. Ἀλλὰ ἡ ἀπάντησις εἶναι ἤδη ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω δεδομένη. Αὐτοί, οἱ, ὡς θὰ παρατηρήθῃ ἤδη, κυρίως ἐκ φραγκοκρατουμένων ἑλληνικῶν χωρῶν καταγόμενοι, οὐδεμίαν ἀσφάλειαν ἠσθάνοντο ὅτι ἔχουν εἰρηνικῆς δράσεως ἐπὶ τουρκοκρατουμένων ἑλληνικῶν ἐδαφῶν. Διὰ τοῦτο δὲν ἔσπευσαν εἰς Ἑλλάδα. Ἐκτὸς τούτων ὅμως καὶ πολλοὺς ἄλλους ἐν Ἰταλίᾳ Ἑλληνας πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν συμβουλευθῆ ὁ Σοφιανός. Ἐθεσε δὲ εἰς αὐτοὺς τὸ ἐξῆς κοινὸν ἐρώτημα. «Μὲ ποῖον τρόπον ἠθέλε διορθωθῆ τὸ πάθος τοῦτο τῆς ἀπαιδευσίας (τοῦ ἔθνους) καὶ νὰ γυρίσουν εἰς τὸ καλόν»; Ἡ δὲ ὁμοφώνως δοθεῖσα ἀπάντησις, ὅπερ ἀποδεικνύει πόσον εἶχεν ὠριμάσει τὸ ζήτημα τοῦτο εἰς τὸ πνεῦμα τῶν διανοουμένων, ἔλεγεν ὅτι· «ἂν ἠθελαν διαβάσει (οἱ Ἕλληνες) καὶ νὰ γροικῆσουν τὰ βιβλία, ὅποῦ ἀφῆκαν ἐκεῖνοι οἱ παλαιοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνδρες, (τῆς ἀρχαιότητος), ἠθέλε διορθωθῇ ἡ ἀπαιδευσία ὅπου πλεονάζει εἰς τοὺς πολλούς» ⁷. Ἡ ἐπανάστασις οὕτω κατὰ τῆς σχολικῆς παραδόσεως τῶν Βυζαντινῶν ἐκηρύχθη. Ἐφεξῆς, μετὰ γνώμην τῆς ἐν Ἰταλίᾳ ἀνωνύμου ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας, τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος, θὰ ἔπρεπεν ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ νέου

¹ Κ. Σάθ α, αὐτόθι σ. 143 ἔ. Περιοδ. Ἑλληνομνήμων, Τόμ. Α', σ. 303 ἔ. 581 ἔ.

² Κ. Σάθ α, αὐτόθι σ. 138 ἔ. Περιοδ. Ἑλληνομνήμων, Τόμ. Α', σ. 321 ἔ.

³ Κ. Σάθ α, αὐτόθι σ. 146 ἔ. Περιοδ. Ἑλληνομνήμων, Τόμ. Α', σ. 295.

⁴ Κ. Σάθ α, αὐτόθι σ. 228. Περιοδ. Ἑλληνομνήμων, Τόμ. Α', σ. 292.

⁵ Κ. Σάθ α, αὐτόθι σ. 232.

⁶ Ἐκ τούτων αὐτὸς ὁ Νικόλαος Σοφιανός, Κωνσταντῖνος ὁ Ῥάλλης καὶ Ματθαῖος ὁ Δεβάρης ἦσαν μαθηταὶ τοῦ ἐν Ῥώμῃ γυμνασίου, ὅπερ ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ δεκάτου, προτροπῇ Ἰωάννου Λάσκαρη. «Ὡς γὰρ μὴ παντάπασιν ἀποσβεσθῆ τὸ σωζόμενον ἔτι τῶν ἑλληνικῶν λόγων, καίπερ λίαν ἀμυδρὸν ὄν, οὐκ ὀλίγους ἐκ τε Κρήτης, ἐκ τε Κερκύρας καὶ τῶν παραθαλασίων τῆς Πελοποννήσου μετεπέμψατο (Λάσκαρις) νεανίσκους... οἱ νῦν ἐν Ῥώμῃ... θαυμαστὸν ὅσον περὶ ἄμφω προκόπτουσι τῷ λόγῳ, τοῦ πάντ' ἀρίστου καὶ μεγίστου Ῥώμης ἀρχιερέως Λέοντος δεκάτου χορηγοῦντος». Περιοδικὸν Ἑλληνομνήμων, Τόμ. Α', σ. 231 ἔ. Ἀθηνᾶ, Τόμ. ΚΓ', σ. 91 ἔ.

⁷ Περιοδ. Ἑλληνομνήμων, Τόμ. Α', σ. 253.

ἑλληνισμοῦ νὰ μεταρρυθμισθῆ. Ἀντὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται ἐφεξῆς χρῆσις εἰς τὰ σχολεῖα τῆς νεοελληνικῆς, μεταφραζομένων εἰς αὐτὴν τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἄμεσος συνέπεια τοῦ πνευματικοῦ χάσματος τῶν μετὰ τὴν Ἑλωσιν χρόνων, διατυπωμένη εἰς νεοελληνικὴν ἐκπαιδευτικὴν μεταρρύθμισιν. Καὶ ἀμέσως ὁ ἴδιος ὁ Σοφριανὸς προβαίνει εἰς μετάφρασιν τοῦ περὶ παίδων ἀγωγῆς ἔργου τοῦ Πλουτάρχου, τὸ ὁποῖον ἐτυπώθη τῷ 1544. Ἐμιμήθησαν δ' αὐτὸν τότε ἢ τὴν αὐτὴν πρωτοβουλίαν ἐπέδειξαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκ τῶν λογίων ἑλλήνων, εἴτε χάριν καθαρῶς ἐκπαιδευτικῶν, εἴτε καθόλου πνευματικῶν σκοπῶν. Οὕτω π. χ. Νικόλαος ὁ Λουκάνης Ζακύνθιος μετέφρασε τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου, τυπωθεῖσαν τῷ 1526¹. Δημήτριος ὁ Ζῆνος, Ζακύνθιος, μετέφρασε τὴν βατραχομυιομαχίαν τοῦ Ὀμήρου, ἥτις *in vulgarem linguam graecam rhythmicè conversà* ἐξεδόθη τῷ 1707². Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης, Θεσσαλονικεὺς, μετέφρασεν ἐκλογὴν περὶ πετεινῶν, ὄρνέων καὶ τῶν χειρσαίων ζώων καὶ περὶ τῶν θαλασσίων, ἐπιγραφομένην «Μερικὴ διάγνωσις ἐκ τῶν παλαιῶν περὶ φύσεως καὶ ἰδιωμάτων τινῶν ζώων»³, ἐκδοθεῖσαν δ' ἐν Βενετία τῷ 1743. Μανουὴλ ὁ Μαλαξὸς, νοτάριος τῆς μητροπόλεως Θηβῶν τῆς Βοιωτίας, μετέφρασε τὸν νομοκάνονα τῷ 1563. Ταύτης ἀποσπάσματα ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῷ περιοδικῷ ἢ Θέμις Τόμ. Ζ', σ. 165 ἔ. Συμεὼν Καβάσιλας μετέφρασε τοὺς Αἰσωπεῖους μύθους ἐκδοθέντας ἐν Βενετία τῷ 1603⁴. Μανουὴλ ὁ Πελοποννήσιος, Πρωτοσύγκελλος τῆς μητροπόλεως Χίου, μετέφρασε τοὺς ἀσκητικοὺς λόγους τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, συνεκδοθέντας μετὰ τοῦ Κατηχητικοῦ Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου⁵. Μελέτιος ὁ Συρίγος, μετέφρασε νομικὴν ἐπιτομὴν Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν βασιλέων, ἥτοι τῆς καλουμένης Ἐκλογῆς⁶. Μανουὴλ ὁ χαρτοφύλαξ ἐκ Κυδωνιῶν τῆς Κρήτης κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα μετέφρασε Φλαβίου Ἰωσήπου τὴν ἰουδαϊκὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὸν ἰουδαϊκὸν πόλεμον «εἰς τὴν ἀπλὴν καὶ περὶ τῶν Γραικῶν»⁷. Ὁ αὐτὸς μετέφρασε καὶ τὴν χρονογραφίαν τοῦ Ζωναροῦ⁸. Νικόλαος Κουνάλης ὁ Κριτόπουλος, ἐν τέλει τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, μετέφρασε καὶ τὴν ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμε-

¹ É m. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique au dix-huitième siècle, Τόμ. Α', σ. 188. «Ὀμήρου Ἰλιάς μεταβληθεῖσα πάλαι εἰς κοινὴν γλῶσσαν, νῦν δὲ διορθωθεῖσα».

² É m. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique au dix-huitième siècle, Τόμ. Α', Paris, 1918, σ. 63.

³ É m. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique au dix-huitième siècle, Τόμ. Α', σ. 307, 422.

⁴ Κ. Σάθα, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων ἑλλήνων (1453-1821), σ. 200.

⁵ Κ. Σάθα, αὐτόθι σ. 224.

⁶ Κ. Σάθα, αὐτόθι σ. 260.

⁷ Κ. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Γ', σ. 247.

⁸ Κ. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Α', σ. 760.

νοπούλου καὶ τὸ ἔγχειρίδιον τοῦ κανονικοῦ δικαίου Ματθαίου τοῦ Βλαστάρη¹. Θεοδόσιος ὁ Ζυγομαλᾶς μετέφρασε τὸν Στεφανίτην καὶ Ἰχνηλάτην ὡς καὶ τὴν ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου². Φιλίππου τοῦ Μονοτρόπου τὸ κατασκευτικὸν ποίημα ἢ Διόπτρα μετεφράσθη, ἀνωνύμως κείμενον ἐν κώδικι Ἀθωϊκῷ³. Ἀξιοσημεῖωτος ὡσαύτως ἐνθαῦτα εἶναι ἡ χάριν τῶν ἑλληνογλώσσων Ἰουδαίων ἐν ταῖς συναγωγαῖς δημώδης μετάφρασις τῆς Πεντατεύχου, δι' ἑβραϊκῶν στοιχείων, τύποις ἐκδοθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1547⁴.

Ἡ τοιαύτη γόνιμος μεταφραστικὴ παραγωγή ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς εἶναι λίαν χαρακτηριστικὴ τῆς, περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνταῦθα, περιόδου τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως. Ἐν τέλει παραθέτω τὸν ἐπίλογον αὐτῆς τῆς γραμματικῆς τοῦ Νικ. Σοφιανοῦ.

«Ρητὰ δὲ πάλιν ὡς ἀρχίσωμεν ἀπ' ἀρχῆς νὰ ξετάσωμεν μετ' ἀκριβείας καὶ καταλεπτῶς ὡς ξεκαθαρίσωμεν κατὰ τάξιν ἕνα ἕνα μὲ τοὺς κανόνας τοὺς τεχνολογικοὺς καὶ τοὺς σχηματισμοὺς σύντα καὶ μὲ ἄλλα τινὰ χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα νὰ τὰ ξεύρουν οἱ νέοι. Καί, μὴ βαρυγομήσῃ τινάς, ἂν ἐκεῖνα, πού εἰς πολλοὺς χρόνους καὶ καιροὺς μὲ πολὺν κόπον καὶ καλοὺς διδασκάλους μετὰ βίας μαθαίνονται, τώρα νὰ τὰ βλέπουν, εἰς τέτοιαν γλώσσαν κοινήν, ὅπου καὶ οἱ γυναῖκες σχεδὸν νὰ τὴν γροικοῦν, ὅτι καὶ διὰ τοῦτο οἱ νέοι θέλουν ἀφήσει νὰ μηδὲν σπουδάζουν στὰ μαθήματα τὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ μάλιστα τοῦτο θέλει εἶσται ἀρχὴ καλὴ νὰ παρακινηθοῦν καὶ νὰ παρουν πόθον νὰ μάθουν ἐκεῖνα πούναι βαθύτερα καὶ ποχθίζονται μὲ μεγάλην σπουδὴν. Ἐπειδὴ χωρὶς διδάσκαλον ἀπατός του τινάς εἰς ὀλίγον θέλει μάθει νὰ κλίνῃ τὰ μέρη τοῦ λόγου καὶ θέλει ξεύρει νὰ κανονίξῃ καὶ νὰ τεχνολογᾷ καὶ τᾶλλα ὡσὰν εἶναι γραμμένα. Λέγω νὰ γράφῃ ὀρθὰ καὶ νὰ συντάσῃ τὰ λόγια του μὲ τέχνην γραμματικὴν κατὰ τὴν κοινήν συνήθειαν. Τὶ τοῦ λείπεται λοιπὸν ἀπεκεῖ, εἰμὴ μόνον ἡ ῥητορικὴ τέχνη καὶ ἡ λογικὴ πραγματεία καὶ ὕστερ' ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἡ φιλοσοφία, ὅποια, ἂν ὁ θεὸς μᾶς δώσῃ ἀνάπαυσιν καὶ ὑγείαν ὅλα τὰ θέλομεν δώσει εἰς τούτην τὴν χυδαίαν καὶ κοινήν γλώσσαν. Ἐπειδὴ εἰς τέτοιαν κακὴν τύχην κατήντησε τὸ πάλαι ποτὲ μακαριστὸν γένος ἡμῶν τῶν Γραικῶν, ὅτι μόλις εὐρίσκεται τώρα διδάσκαλος ὅπου νᾶναι ἱκανὸς νὰ διδάσκῃ τοὺς νέους κᾶν τὴν γραμματικὴν τέχνην, πόσῳ μᾶλλον ῥητορικὴν καὶ λογικὴν, γεωμετρίαν καὶ ἀστρονομίαν καὶ τᾶλλα τῆς φιλοσοφίας τὰ μέρη. Λοιπὸν, σπουδαιότατοι νέοι, ἐκστηθίζετε καὶ στοχάζεσθε καλὰ μετὰ ἐπιμελείας τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος τῆς γραμματικῆς τουτηνῆς, καὶ τάσσω σας ὅτι εὐκολώτατα νὰ φθάσετε εἰς αὐ-

¹ K. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Β', σ. 398.

² K. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Β', σ. 398. Περιοδ. Θεολογία, Τόμ. Α', 1923, σ. 27.

³ K. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Β', σ. 690.

⁴ K. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Γ', σ. 248.

τὸ τὸ ὕψος τῆς φιλοσοφίας. Ἐπειδὴ τὰλλα ὅλα κατὰ τάξιν καὶ μὲ εὐκολίαν μεγάλην μαθαίνονται, μόνον νὰ θέλῃ τινὰς καὶ χωρὶς διδάσκαλον· διότι οἱ ἐπιστήμαις μαθαίνονται ὅχι μόνον μὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀμὴ καὶ μὲ πᾶσαν ἄλλην γλῶσσαν, ὅπου νᾶν ἄνάμεσα καὶ στοὺς ἀνθρώπους, καλὰ καὶ ἂν ἦτον ἡ βαρβαρώτερη τοῦ κόσμου, πόσω μᾶλλον ἢ εἰδική μας ὀμιλία, ἢ κοινὴ λέγω, πῶχει τέτοιαν εὐταξίαν καὶ ἁρμονίαν καὶ καλλωπισμὸν. ὅπου, ὡς ἐγὼ νομίζω, ἄλλη νὰ μηδὲν ἔναι ὅπου κᾶν νὰ τῆς σιμώνῃ».

«Ἄλλ' ὅμως πολλὰ ἔθνη ἐμεταγλώττισαν τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν εἰδικὴν τους, κἔχουν ὅλαις ταῖς ἐπιστήμαις μ' αὐτὴν, τὴν φιλοσοφίαν, καὶ προκόπτουν. Διὰ τοῦτο κ' ἐσεῖς θαρρεῖτε καὶ μηδὲν ἀμελεῖτε, ὅτι ὅλα εἶναι δυνατὰ στὸ γένος τῶν Ρωμαίων, μόνον νὰ θέλῃ. Ἐπειδὴ ὁ θεὸς τοὺς ἐχάρισε νᾶχουν φύσιν ἐπιτηδειότεραν ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα ἔθνη καί, ἂν θελήσουν νὰ τὴν βάλουν ἔς ταῖς ἐπιστήμαις, μεγάλα προτερήματα νὰ κατορθώσουν. Καὶ μηδὲν ἑφαφορμίζεται τινὰς λέγοντας ὅτι εἶμαι πτωχὸς ἢ δὲν ἔχω καιρὸν νὰ μαθαίνω γραμματικαῖς, ἀμὴ σώνει μου νὰ διαβάζω καλὰ, καὶ νὰ καλαναρχῶ, καὶ νὰ γράφω καὶ νᾶχω προᾶξιν εἰς τὰ κολυβογράμματα· καὶ λογάριασαι πόσους χρόνους μὲ τοὺς δασκάλους οἱ νέοι κάθοντ' ἐπὶ τὰ σχολεῖα νὰ παιδεύωνται νύκτα κ' ἡμέραν, μόνον νὰ γράφουν ἢ νὰ διαβάζουν, καὶ οἱ περισσότεροι γενειάζουν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἀκόμη, κᾶν νὰ καλαναρχοῦν ἢ νὰ διαβάζουν καλὰ, δὲν προκόπτουν, δὲν θέλω νὰ εἰπῶ νὰ γροικοῦν τὸ τί διαβάζουν. Εἰ δὲ καὶ βαλθοῦν, ἀφοῦ μάθουν τὸ Πάτερ ἡμῶν τὰ παιδιά καὶ τὸν χαιρετισμὸν τῆς Παναγίας καὶ τ' ἄλλα ὁποῦν ἄναγκαῖα νὰ ξεύρη κάθε χριστιανός, καὶ πιάσουν νὰ ἐκστηθίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τούτην τὴν γραμματικὴν καὶ κατὰ τάξιν ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ μετὰ ἐπιμελείας καὶ πόθον τὰ βάλουν καλὰ εἰς τὸν νοῦν τους, δὲν θέλω νὰ εἰπῶ πέντε κ' ἕξ καὶ δέκα χρόνους ἀμὴ μόνον ἕναν ἢ δύο, τάσσω σας ὅτι νὰ ξεύρουν περισσότερα εἰς πᾶσα προᾶγμα ἀπὸ κείνους ὅποῦ ἔγρασαν στὰ κολυβογράμματα. Καιρὸς λοιπὸν ἔναι ν' ἀφήσωμεν τὰ προοίμια καὶ νὰ πιάσωμεν τὸ ἔργον»¹.

Ἐκ δὲ τῆς μεταφράσεως τοῦ Πλουτάρχου περὶ παίδων ἀγωγῆς, τὸ κατωτέρω ἀπόσπασμα εἶναι δεῖγμα τοῦ μεταφραστικοῦ ἔργου τοῦ Σοφianoῦ. «Ἀκόλουθον ἔναι εἰς αὐτὰ νὰ εἰποῦμεν καὶ τοῦτο, ὅποῖον οὐδὲν ἐκαταφρονεῖτο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας· ὅτι, ὅσοι χάριν τεκνοποιίας πλησιάζουσι τῶν γυναικῶν τους, πρέπει νὰ σμίγωνται, ἢ παντελῶς χωρὶς νὰ πίνουν κρασίν, ἢ πολλὰ ὀλίγον. Διότι φίλοι τοῦ κρασίου καὶ μεθυσιᾶδες φυσικὰ γίνονται ἐκεῖνοι, ὅσοι τύχη καὶ οἱ πατέρες τους κρασωμένοι ἐποίησαν τὴν ἀρχὴν τῆς σπορᾶς. Ὡσᾶν καὶ Διογένης ὁ σοφὸς εἶπεν, ἐπειδὴ εἶδε νέον μωρὸν καὶ ἐξεστηκόν. «Νεανίσκε, ὁ πατήρ σου μεθυσμένος σὲ ἔσπειρε»².

¹ Νικολάου Σοφianoῦ, Grammaire du grec vulgaire, ἐκδ. Β', par Émile Legrand, Paris, 1874, σ. 84 ἔ.

² Νικολάου Σοφianoῦ, αὐτόθι σ. 96.